

Majtényi György

A szegénység gyarmatosítása*

Szegények mindennapjai és a hatalom diskurzusai a Kádár-korszakban

Schiffer Pál 1971-ben filmet forgatott *Levelek az öttalálatoshoz* címmel, amelyben egy lottónyertes történetét filmesítette meg, illetve azt, hogy a „lottóötös” milyen reakciókat váltott ki az emberekből a kor Magyarországon. A rendező úgy találta, hogy a „nyeremény felvétele utáni hetekben egy lottónyertes átlagosan 350 levelet kap. Ezek között megtaláljuk a fenyegető, zsaroló, könyörgő, ajánlatokat tevő levelek széles skáláját.”¹ Ma, a történész számára e dokumentumok leginkább a létállapottá vált szegénységben élő emberek mindennapjairól tanúskodnak. A levelek, amelyek megtalálhatók a Nyílt Társadalom Archívumban őrzött Schiffer-hagyatékban, páratlan forrásai az államszocializmus kori szegénységnek. Különösen érdekessé teszi őket, hogy szinte egy időben keletkeztek az első magyarországi szegénységkutatással.² E tanulmányban a levélírók történeteinek keresztül a Kádár-kori szegénységről villantok fel pillanatképeket. Az írás kiindulópontja, hogy Magyarországon az államszocializmus és annak 1956 után kialakuló formája, a Kádár-rendszer nem számolta fel a szegénységet, hanem csupán az állami ellenőrzés sokszor erőszakos eszközeivel gyarmatosította a szegények világát, és az államtól erősen függő, az állami munkahelyek és az ellátó intézmények által teremtett függelmi viszonyok közt élő kolonializált társadalommá változtatta azt.

A posztkolonialista elmélet szerint a gyarmatosítás (kolonializáció) mint narratíva teremt meg a kolonializáltságot fenntartó intézményeket, infrastruktúrát.³ Az elmélet kiterjesztése (posztkolonializmus) szerint a kolonializáció nem kötődik a gyarmatosítás történetéhez, időhöz és térhez.⁴ Olyan, diszkurzív gyakorlatokban megnyilvánuló, elnyomó és ellenőrző technika, amely által leírható például a modern társadalmakban a kirekesztett csoportok alávetése, elnyomása. Értelmezésem szerint az állami intézmények nemcsak sajátos függelmi rendszereket alakítottak ki a Kádár-kori társadalomban, hanem működésük és az általuk teremtett diskurzusok⁵ szinte lehetetlenné tették a szegénységben élők egyéni és

* A kutatást a Vera és Donald Blinksen Nyílt Társadalom Archívum (OSA) Visegrád Ösztöndíja támogatta.

¹ A leveleket lásd: OSA 356-1-1. 1. d.

² OSA Kemény István-hagyaték. Kemény [é. n.]: A szegénység Magyarországon 1969-ben.

³ Said 1978.

⁴ Childs–Patrick 1997.

⁵ Hatalmi diskurzusok alatt a tanulmányban a korabeli hatalmi/uralmi rendszernek azokat a stratégiai, nyelvi törekvéseit értem, amelyekkel saját legitimitációja érdekében alakította a korszak nyilvánosságát, és próbálta abból kizárni, megsemmisíteni az e legitimitációt gyengítő társadalmi szereplőket, jelenségeket, tapasztalatokat és szövegeket.

kollektív élményeinek a kifejeződését, megjelenését a nyilvánosságban, azaz gyarmatosították a tapasztalataikat. Az alábbiakban tehát nem az úgymond szokványos, korabeli hivatalokban keletkezett források alapján, hanem egy rendkívüli esemény nyomán született levelek segítségével mutatom be az ő helyzetüket.

LEVELEK AZ ÖTTALÁLATOSHOZ

A dokumentumfilm forgatókönyvében Schiffer Pál leírta, hogy az emberek Magyarországon hatmillió lottószelvényt töltenek ki hetente. „Az 1957-ben elindított lottó-játék ma kétségtelenül a legátfogóbb tömegmozgalom az országban” – állapította meg lakonikusan a rendező. A szelvényeladási számok azt mutatták, hogy Magyarországon gyakorlatilag minden család lottózott.⁶ A kor viszonyai közt a nagy összegű nyeremény a kiemelkedő gazdagság lehetőségét ígérte az egyének számára (a hatvanas években egy-kétmillió forint között változott a főnyeremény összege, ami a legmagasabb korabeli kereseteknek, a miniszteri béreknek is körülbelül a száz-kétszázszorosa volt). A rendező felkutatott több lottónyertest is, hogy megismerje a sorsukat, míg végül rábukkant arra a férfitra, akit a film főszereplőjének kiválasztott. Azok közül, akik megnyerték a lottó-ötöst, harminckét nevet ismert az 1964-től vezetett nyilvántartásból, és tizenöt embert keresett fel közülük.⁷

A film főszereplője, Földi János, 1971-ben közel kétmillió forintot nyert.⁸ Éppen a film készítésekor záporoztak hozzá az ország minden tájáról a segítség-, pontosabban a pénzkérő levelek. A férfi pincérként dolgozott Gyöngyösön,

⁶ A lottó bevezetésének gondolata már a Rákosi-rendszerben is felmerült. Olt Károly vezette elő az MDP KV Titkársága ülésén a „lottó-játék bevezetéséről” szóló javaslatot 1955 elején. Rákosi Mátyás, aki a jelek szerint döntően gazdasági kérdésként fogta fel a szerencsejáték újrualapításának kérdését, megkérdezte: „Régen az osztálysorsjáték mennyit hozott?” Majd többek között kifejtette: „Nem tudom, hogy Németországban ez hogy van, de Magyarországon 1902-ig volt ilyen lottó-játék és borzasztó népszerűtlen volt.” Nem igazán bízhatott a szerencsejáték legitímációs erejében sem, hiszen megjegyezte: „Úgy néz ki, mint egy utolsó szalmaszál, amibe belekapaszkodunk. Már a totó sem fenéki tejfel.” Végül rákérdezett: „A totó mennyit hoz?” Olt Károly válasza szerint „[A] totó 27 millió tiszta haszon. A lottó játéknál a 10 millió egy minimális összeg.” Rákosi végül így zárta le a kérdést: „Nem tartom helyesnek a javaslatot. Javasolom, hogy ne fogadjuk el. Törjék az elvtársak a fejüket, hogy más vonalon tudjanak hasznot hozni” (MNL OL M-KS 276-54. 352. ó. e. [1955. január 31.]). A Minisztertanács végül már a Kádár-korban, 1956. december 28-án döntött az 1957-ben elinduló „számsorsjáték” bevezetéséről. A szerencsejáték elindításának, úgy tűnik, ekkor is elsősorban gazdasági okai voltak, a lehetséges legitímációs szempontokat (ti., hogy az emberek figyelmét elterelheti a politikai kérdésekről, vagy hogy ezzel a „szocialista” rendszer is biztosítja számukra a gazdagodás lehetőségét) kevésbé vették figyelembe (Baráth [szerk.] 2009: 139–140).

⁷ Az alsómocsoládi halász például, a film dokumentációja szerint, amikor megtudta a rádióból, hogy öt találat van, megnézte a szelvényt, majd visszatette a nadrágja zsebébe, és lement a tóra halászni. Egy évvel később a rendező úgy találta, hogy „veszetrere idomított kutya és egy távoli rokon (szolgáló?) őrzi házát az idegenek elől” (OSA 356-1-1. 1. d.).

⁸ Egészen pontosan 1 937 567 Ft volt a nyereménye (OSA 356-1-1. 1. d.).

a Kedves Étteremben, a Piac téren. A filmben a hozzá írt levelek világába pillanthatunk bele. A borítékra a levélírók, mivel az újságokból és a rádióból nem tudták a pincér pontos címét, csak a foglalkozását és hogy gyöngyösi, ilyen és ehhez hasonló címzéseket írtak: „Gyöngyös, vendéglátóipar”. A levelek azonban, úgy tűnik, mégis célba értek, hiszen a harmincezres lélekszámú város lakossága szinte kivétel nélkül ismerte a szerencsés nyertest. A postások egy idő után már gondolkodás nélkül tudták, hogy hová és kinek kézbesítsék a hasonló címzésű borítékokat. (Volt olyan levélíró, aki az OTP-nek írt, kérve, hogy mivel a bank biztosan tudja a szerencsés nyertes címét, továbbítsa neki a levelét – természetesen ez is megérkezett a gyöngyösi pincérhez.) Földi János a levelek címzésében szerepelt pincérként, vendéglátóipari dolgozóként, „milliomos úrként” vagy „a lottó öttalalat boldog tulajdonosaként”⁹ is, és volt, aki minden rendelkezésére álló információt összegezve a címzésben így szólította meg: „Vendéglátóipari dolgozó, főnyeremény tulajdonos”.¹⁰

A leveleken belül a leggyakoribb megszólítás a „Tisztelt Földi János Úr!” volt, s a fennmaradt közel félszáz levél között csupán egyetlenegy találtam, amelynek írója „Kedves Földi elvtárs!”-ként szólította meg a lottónyertest. Mindez érzékelteti, hogy a korabeli hivatalos nyelv, amely látszólag – legalábbis a levéltári források alapján így tűnik – áthatotta a mindennapi kommunikációt, valójában csak a hivatalokkal folytatott levelezés metanyelve volt.¹¹ A kommunista frazeológia jellemzően hiányzik ezekből a levelekből, az érvelésben viszont annál nagyobb szerep jut a vallásra, az isteni gondviselésre való hivatkozásnak.¹² Kevesen ígérhettek a pincérnek bármit is a segítség fejében; többen a kölcsönként pénz visszafizetését mintha a gondviselésre bízták volna: „egy kis vigaszt öntől várok, a jó Isten is meghálálná magának [a] jóságát...”¹³ Volt olyan levélíró, aki végül megígérte, hogy imádkozni fog Földi Jánosért: „[A] jó Istenre kérem segítsen, mindig imádkozni fogok magáért, mert azért erre szükségünk van. Istenem csak meghallgatná kérésem.”¹⁴

Az egyik, magát „T. testvéreknek” nevező, kérését ily módon (a „királyi” többséggel) is nyomatékosító, mégis egyes szám első személyben fogalmazó levélíró, például a következő hivatkozással kért pénzt a szerencsés pincértől:

⁹ OSA 356-1-1. 1. d. P. Melinda levele. Balassagyarmat, Jószív u., 1971. február 17.

¹⁰ OSA 356-1-1. 1. d. D. Lajos levele. Budapest, XI. Temesvár u., 1971. február 19.

¹¹ OSA 356-1-1. 1. d. A. Antalné levele. Bábolna, 1971. február 25.

¹² Stephen Kotkin honosította meg a historiográfiában a „speaking Bolshevik” kifejezést, amelyvel arra utalt, hogy a korabeli frazeológiáktól áthatott nyelv sajátos kulturális és identifikációs gyakorlatot valósított meg a harmincas években a Szovjetunióban. Magyarországon is ezt az értelmezést erősítik azok a levéltárakban őrzött források, amelyek a hétköznapi embereknek a korabeli hivatalokkal (a hatalommal) folytatott „párbeszédét” örökítik meg (Kotkin 1995: 220).

¹³ OSA 356-1-1. 1. d. Özv. R. Sándorné levele. Kiskunhalas, Rekettye u., 1971. március 9.

¹⁴ OSA 356-1-1. 1. d. Özv. P. Istvánné levele. Szeged, Partizán u. [1971].

„Arra kérem kedves Földi János, mivel nagyon szeretem templomunkat virágokkal díszíteni, de most nincsen pénzem, s fáj látnom, hogy Szent József szobrához nem tettek virágot, pedig nem sokára március lesz, vagyis Szent József hónapja. Arra kérem, küldjön 100 forintot, hogy sok szép virágot vehessek.”¹⁵

Akadtt olyan levélíró is, B. Béláné, aki egyszerűen csak szükségét érezte annak, hogy valamiféle, a kor hivatalos diskurzusaira jellemző kollektivitás jegyében gratuláljon a honfitársnak: „Éljen boldogan szép Hazánkban, ahol ön mindent megtalált és továbbra is megtalálhat!”¹⁶ A legtöbbször azonban pénzt kértek, és többnyire azt is megígérték, hogy mekkora összegű segítségre volna szükségük, és mire fordítanák azt. B. Katalin, egy kecskeméti adminisztrátor lány, aki elbeszélése szerint beiratkozott egy természetjáró körbe, és állítólag emiatt adósságokba keveredett, így írt:

„A vállalatomnál több fiatallal ismerkedtem meg. Vonzott a társaság, és mentem. Kb. 1 éve elkezdtük a természetjárást. Mivel Kecskemét elég messze van a Magyar-Hegységektől [sic!], így, sajnos a vonat költségek, és maga az egész kirándulás nagyon sokba került.”

22 000 forintot kért, és megígérte Földi Jánosnak, hogy ennek fejében bármilyen feltételt szabjon is, ő teljesíti.

„Ha megtenné ezt nekem, legyen szíves, írja meg levélben címemre a feltételeket, én hajlandó vagyok azokat elfogadni, és még egyszer megkérném, tegye meg ezt a nem csekély dolgot, ha úgy gondolja.”¹⁷

P. Melinda, egy tizenhat éves lány a levélborítékban fényképet is küldött magáról, hogy a pincér „lássa”, ki az, akinek segít.¹⁸ Volt olyan levélíró is, aki egészen valószerűtlen magyarázattal vezette fel a kérését. „Földi János milliomos pincér úrnak” címzett levelében D. Lajos például, aki saját bevallása szerint „üzemgazdaságtan-kémia-biológia-földrajz-testnevelés-gyógytorna-könyvelés-szövetkezeti jog szakos tanár” végzettséggel rendelkezett, így kért pénzt (egészen pontosan 50 000 forintot öt évre, ami akkor – egy átlagfizetésből – szinte visszafizethetetlen összegnek számított):

¹⁵ Lábjegyzetben jegyzem meg, hogy 100 forint meglehetősen túlzó összegnek számított volna akkor egy virágcsokorért (OSA 356-1-1. 1. d. A „T. Testvérek” levele. Csömör, Táncsics u., 1971. február 17.).

¹⁶ OSA 356-1-1. 1. d. B. Béláné levele. Újszeged, d. n.

¹⁷ OSA 356-1-1. 1. d. B. Katalin levele. Hetényegyháza [ma Kecskemét városrésze], Belsőnyír, 1971. február 12.

¹⁸ OSA 356-1-1. 1. d. P. Melinda levele. Balassagyarmat, Józsi u., 1971. február 17.

„(Én sokkal szerencsétlenebbül jártam! Édesanyám egy olyan postaládába dobta a szelvényünket, melyet déli 12 óra után ürítettek s így nem kaptuk meg a »nyert« 130 000 Ft-t a négyes találatunkra!) Pedig nagy bajban vagyok! Önhibámon kívül állástalanul tengődöm! [...] Nem iszom, nem dohányzom, nem kártyázom, nem feketézek stb. A felszabadulás óta 20 esetben részesültem jó munkáért különböző elismerésben.”¹⁹

A történethez tartozik, hogy a levélírók verbális erőfeszítéseit semmilyen siker sem koronázta, mert a gyöngyösi pincér nem küldött pénzt senkinek, és nem is válaszolt a levelekre.

„ALACSONY JÖVEDELEM”, AVAGY A SZEGÉNYSÉG

A Központi Statisztikai Hivatal (KSH) 1968 márciusában végzett úgynevezett jövedelmi felvételt: reprezentatív adatfelvétellel mérte fel az ország jövedelmi viszonyait az 1967. évi decemberi adatok alapján. Az eredményeket 1969-ben publikálták először.²⁰ A KSH 1969-ben e vizsgálat folytatásaként külön felmérést is készített „az alacsonyjövedelmű lakosság életkörülményeiről és problémáiról”. Míg a jövedelemvizsgálatok korábban egy-egy családra irányultak, e kutatásnak már az is célja volt, hogy adott települések szegény lakosságát általánosságban jellemezze, budapesti szegénynegyedeket és falvak településrészeit egyaránt. Már a kutatás kiindulópontja is azt mutatja, hogy a szociológusok és a statisztikusok azt feltételezték, Magyarországon a háború előtti viszonyokhoz hasonlóan a szegények szegregátumokban élnek. A kiválasztott településeken a kutatók tájékoztak a helyi hivatalok képviselőinél, és azt tervezték, hogy mélyinterjúkat is készítenek a kiszemelt családok tagjaival. Az 1969-es év első felében jelölték ki a „vizsgálatba bevont háztartásokat”, azaz a szegénynek gondolt családokat. Azoknak a háztartásoknak az egytizedét választották ki, akiket még 1968 márciusában látogattak meg a jövedelmi felvételen részt vevő kérdezőbiztosok. A statisztikai felmérést végül 1969 őszén végezték el. A tervek szerint 1970 novemberében–decemberében kellett a kutatóknak az első ötven mélyinterjút, s 1971 első felében még további kétszázötven mélyinterjút készíteniük e családok tagjaival. A kutatás fennmaradt dokumentációja alapján úgy tűnik, hogy a vizsgálatnak ezt a részét már nem tudták maradéktalanul megvalósítani. A kezdeményezők közül 1968-ban Ferge Zsuzsa távozott a KSH-tól, és úgy alakultak a belső intézményi

¹⁹ OSA 356-1-1. 1. d. Sz. Béla levele. Budapest, IX. Mester u., 1971. március 7.

²⁰ A KSH 1959-től ötévente végzett a jövedelmekről országos adatgyűjtést. 1968-ban először ennek során határozták meg a szegénynek számító háztartások számát. Ehhez a KSH megszabta a társadalmilag indokolt szükségletek minimumát. Hét családtípusra vonatkozóan adta meg a hivatal a társadalmilag indokolt szükségletek minimumát, illetve a szegénységi küszöböt (Havasi 2015: 893).

viszonyok, hogy Kemény István végül azt is sikerként könyvelte el, hogy legalább részben elvégezhette a vizsgálatot.²¹

Az alábbiakban a szegénységkutatás fennmaradt dokumentációja és záró tanulmánya alapján, a felmérés eredményeit foglalom össze,²² s a szociológia nyelvén megfogalmazott állításokat a lottónyerteshez írt levelekből vett idézetekkel, képekkel szemléltetem. Az 1967. év végi adatok szerint a lakosság valamivel kevesebb mint 10%-a, tehát több mint egymillió tömeg élt a szegénységet jelző 660 forintos jövedelmi szint alatt. (A KSH adatai szerint „a társadalmi jövedelmi minimum” egy főre számított összege ekkor 880 forint volt, a szegénységi küszöböt kijelölő összeget pedig 660 forintban határozták meg.²³) A szegénységnek tartott csoport fele az aktív dolgozók közül került ki, másik felét nyugdíjasok alkották. A félmillió szegénységben élő, de nem nyugdíjas korú embernek csaknem kétharmada a kutatás kategóriái szerint fizikai munkás vagy annak családtagja volt. Ők elsősorban az alacsonyabb jövedelmű, betanított, illetve segédmunkás csoportokhoz tartoztak. Hangsúlyozni kell, hogy a korabeli statisztikákban e kategória nem csupán az ipari munkásság alsóbb rétegeit jelölte, hanem idetartoztak a mezőgazdaságban foglalkoztatottak is. A szegénység legalább hasonló mértékben sújthatta a téészek és a nagyipar segéd- és betanított munkásait. A nyugdíjas csoporton belül a „téész járadékosok”, illetve az egykori betanított és segédmunkások helyzete volt a legrosszabb. A „segédmunkás nyugdíjasoknak” a nagy része korábban szintén a paraszti világban dolgozott, és így kevesebb „szolgálati évet” tudott igazolni. Az alacsony összegű nyugdíjjal rendelkezőkre általában is jellemző volt, hogy sokszor változtatták munkahelyüket, és ha például kisiparosoknál dolgoztak, akkor munkáltatóik nem jelentették be őket a biztosító intézetnél.²⁴

Az idősek közül azokat fenyegette különösen a szegénység, akik kimaradtak az ekkor formálódó nyugdíjrendszerből, vagy csak alacsony összegű nyugdíjat kaptak. Nehéz helyzetben voltak azok a nyugdíjasok is, akiket korábban valamilyen okból leszázalékoltak, és emiatt csak az alacsony összegű rokkantsági nyugdíjat kaphatták. Ezt is példázzák az 1971-ben a lottónyertesnek írt leve-

²¹ OSA Kemény István-hagyaték. Kemény [1971]: *Az alacsony jövedelmű lakosság életkörülményeivel kapcsolatos vizsgálat terve*; Kemény [é. n.]: *Beszámoló az alacsony jövedelmű lakosság életkörülményeivel foglalkozó vizsgálat állásáról*.

²² A Vera és Donald Blinken Nyílt Társadalom Archívumban, a Kemény István-hagyatékban megtalálható a kutatás teljes – nem publikált, kéziratban fennmaradt – dokumentációja: Kemény [é. n.]: *A társadalmilag indokolt szükségletek minimuma*; Kemény [1971]: *Az alacsony jövedelmű lakosság életkörülményeivel kapcsolatos vizsgálat terve*; Kemény [é. n.]: *Beszámoló az alacsony jövedelmű lakosság életkörülményeivel foglalkozó vizsgálat állásáról*; Kemény [é. n.]: *A szegénység Magyarországon 1969-ben*; Kemény [1970]: *Hozzászólás*; Kemény [é. n.]: *A társadalmi minimum és a szegénységi küszöb alatt élők száma, összetétele, és aránya 1967-ben és 1969-ben*; Kemény [1972]: *Az alacsony jövedelmű lakosság életkörülményei*; Kemény [é. n.]: *Az alacsony jövedelmű lakosság 1969-ben*; Kemény [é. n.]: *Függelék: a felmérés ismertetése* (a tanulmány publikált változata: Kemény 1992).

²³ Havasi 2015: 894.

²⁴ Cseh-Szombathy–Andorka 1965.

lek. Voltak ugyanis olyan levélírók, akik tarthatatlan helyzetükben voltaképpen rendkívüli segílyt kértek Földi Jánostól, arra hivatkozva, hogy nem képesek gondoskodni magukról. A. Albert mezőgyáni rokkantnyugdíjas például a következő segítségkérő sorokat írta Földi Jánosnak:

„Tisztelt Földi úr, én azzal a kérelemmel fordulok önhöz, hogy én 100%-os hadirokkant vagyok, 2 boton járok, én 1940-ben lettem rokkant, amikor a Felvidéket vettük vissza [sic!], nagyon szegény ember vagyok, nagyon szépen kérem Földi János urat, legyen szíves, juttatni egy pár száz forintot, mert én 500 Ft nyugdíjat kapok, ebből élek a feleséggel, tessék elhinni, hogy élelmem és tüzelőm sincs, ruházatum sem.”²⁵

Demográfiai okok is meghúzódhattak a szegénység hátterében, hiszen az különösen sújtotta a sokgyermekes, illetve az egykeresetű családok tagjait. A szegénynek számító aktív keresők döntő részét a felmérések szerint a sokgyermekes családok alkották. E családok háromnegyed részében csupán egyetlen kereső volt. A szegény családfők többnyire alacsony képzettségűek voltak. Szintén nagy számban éltek szegénységben cigánynak tartott háztartások. Különösen nehéz helyzetben voltak azok az egy jövedelemből élő családok, ahol a feleség maradt egyedül a gyermek(ek)kel, mivel a női bérek jellemzően alacsonyabbak voltak Magyarországon, még ugyanazokban a munkakörökben is. Megjegyzendő, hogy szintén a nők társadalmi szerepével függhet össze az a tény, hogy a levélírók többsége nő volt. A kor patriarchális felfogású társadalmában, úgy tűnik, a segítségkérés feladata elsősorban a nőkre hárult. R. Sándorné, az egyik levélíró özvegyasszony így fogalmazott a lottónyerteshez írt levelében:

„Szeretnék önhöz fordulni, hátha nem vetne meg és segítene rajtam, öt családdal [gyermekkel – M. Gy.] szorongunk egy kis vizes lakásban, a férjem elhalt, nem akarom részletezni, ezt szóban lehetne, de nem is tudom, hogyan és milyen alapon juttatna nekem segítséget, 36 éves vagyok, de jót nem tudok írni, csak rosszat éltem idáig, éjjel is sokat aggódom azon, mi úton tudnék rendes lakást biztosítani gyermekeim részére, ne dobja, leveletem csak úgy félre, és ne vessen meg, gondoljon arra, hogy egy ötcsaládos anyán segítene.”²⁶

Kisebbszámú, de a háború előtti deklasszálódott középosztálybeli családok ugyancsak elszegényedtek az államszocialista rendszerben. Voltak továbbá olyan csoportok, amelyek még az 1960-as évek végén is az állami bér- és ellátórendszer hatókörén kívül éltek: „csövesek”, hajléktalanok stb. Őrülök kevésbé szót a kutatás, mivel e csoportokról az államnak vagy a helyi hatóságoknak alig volt tudása, így kevésbé kerülhettek be a statisztikai módszerekkel végzett kuta-

²⁵ OSA 356-1-1. 1. d. R. Albert levele. Békés megye, Mezőgyán, 1971. február 16.

²⁶ OSA 356-1-1. 1. d. Özv. R. Sándorné levele. Kiskunhalas, Rekettye u., 1971. március 9.

tásba. (Megjegyzem, ők nem ostromolták levelekkel a szerencsés lottónyertest sem.)

Jellemző volt a korban, hogy a rossz jövedelmi viszonyokat tetézték bizonyos családok esetében a lakhatási költségek, például ha az ingázóknak jelentősebb összeget kellett fizetniük a lakhatásért, vagy ha a családok – sok esetben ekkor már kölcsönből – építkezésbe fogtak. Egy pedagógus, V. Elemérné ezekkel a mondatokkal magyarázta el a milliomos pincérnek szorult helyzetét:

„Rákosszentmihályon lakunk. 1967-ben lebontottuk öreg házunkat és egy építő ikerházat épített belőle egyik részét magának, másikat nekünk. Sajnos azonban ő megbetegedett így most 1971-ben sincs még készen a ház. Kölcsönt vettem fel az építkezésre, hogy kamasz fiamat itthon tartsam, még tévét is vettünk OTP kölcsönre, úgyhogy, mikor a fizetést megkapom, alig hozok haza valamit. Hármacskán élünk nyolc év óta ágyban fekvő Édesanyám, 17 éves fiam meg én. Én tanítok, de hát egy pedagógus fizetés nem bír ki ennyi megterhelést.”²⁷

Egy olyan országban, ahol az állami ellátórendszer működik, ezeknek a leveleknek a nagy részét – természetesen kevésbé személyes fogalmazással – szerzőik nyilvánvalóan a segélyekről döntő és azokat folyósító állami hatóságoknak címezték volna. Egy özvegyasszony, N. Sándorné alacsony nyugdíjára és egészségi állapotára hivatkozva, például így kért támogatást a lottónyertestől:

„58-ban meghalt a férjem, 13 éve beteges vagyok, magas vérnyomás, izületes, ideg-beteg vagyok, ha egy kicsit is együtt érez velem, segítsen rajtam.”²⁸

Volt olyan nyugdíjas asszony, P. Istvánné, aki levele tanúsága szerint férje sírjának elkészíttetésére kért pénzt Földi Jánostól:

„A Képes Újságban olvastam a szerencsését. Elhatároztam, hogy Isten segítségével megkérem, hogy segítsen rajtam. Én 77 éves néni vagyok, két éve halt meg drága jó férjem, 57 évi házasságunk volt, ahogy meghalt. Nyugdíjam 800 forint, egy év óta minden hónapban félre tettem 400 forintot a sír megcsináltatásra, de már annyira kimerültem, hogy alig jutott 400 forint megélhetésemre. Még 4 ezer forint hiányzik, elő van a sírcsináltatás jegyzve márciusban.”²⁹

A levélírók, akik sok más sorstársukhoz hasonlóan nem számíthattak az állam gondoskodására, általában megmagyarázták azt is, hogy miért éppen a gyöngyösi pincértől várnak segítséget. Az egyik asszony például, aki 15 000 forintot kért anyagi gondjainak (adósság stb.) enyhítésére, egyszerűen így fogal-

²⁷ OSA 356-1-1. 1. d. V. Elemérné levele. Budapest, XVI. Rákosszentmihály, Kossuth Lajos u., 1971. február 23.

²⁸ OSA 356-1-1. 1. d. N. Sándorné levele. Ond, Petőfi u., 1971. február 16.

²⁹ OSA 356-1-1. 1. d. Özv. P. Istvánné levele. Szeged, Partizán u., [1971].

mazott: „egy nagy kéréssel fordulok Önhöz, mivel ma Magyarország leggazdagabb embere”.³⁰ A leggyakoribb, sokszor kimondatlan érv a levelek háttérben azonban mégiscsak az volt, hogy nem volt kihez fordulniuk, hiszen az állam sem segített rajtuk. A korabeli ellátórendszeren belül – ahogyan ez a levelekből is érzékelhető – sem a nyugdíj-, sem a segélyezési rendszer nem működött megfelelően. A szocialistának mondott rendszer társadalompolitikája a legszegényebb családok számára nem teremtette meg a létbiztonságot.

Az 1969-ben meginduló szegénységkutatás, ahogy hangsúlyoztam, lényegében a KSH 1968-as jövedelemelosztási vizsgálatának a folytatása volt.³¹ (E kutatás eufemisztikus elnevezéssel *Az alacsony jövedelmű lakosság életkörülményeinek vizsgálata* címmel indulhatott meg.) Kemény István 1970-ben, a Magyar Tudományos Akadémián – szűk, kutatói körben – tartotta meg később híressé vált előadását a szegénységről. Ezt követően őt átmenetileg eltávolították a Szociológiai Intézetből; később, a kutatás 1972-ben elkészült záró tanulmányát pedig titkosították, és a KSH elnökének pánccelszekrényébe zárták.³² Hangsúlyozni kell, hogy ekkor – ahogy Kemény István előadásában utalt is rá – az 1969-es felvétel adatainak feldolgozása még nem történt meg. Mondanivalójának empirikus magyát így a korabeli jövedelemstatisztikai felmérés mellett két saját tanulmánya adta. Kemény István a Társadalomtudományi Intézet³³ megbízásából 1969-ben ugyanis két kutatást végzett; az egyik a Csepel Vas- és Fémművek munkásairól, a másik pedig a Pest megyei munkásokról szólt.³⁴ Akadémiai előadásában – ezek alapján – elsősorban az ipari munkásság alsóbb rétegeinek helyzetére fókuszált. A szegénység kérdését tehát a munkásság (munkásosztály) társadalmon belüli helyzetével kötötte össze, és talán ezzel váltotta ki a legnagyobb felháborodást, hiszen mindez a – magát „munkáshatalomként” meghatározó – rendszer legitimációs alapjait is érintette.³⁵

A kutatás 1972-ben elkészült összegzését mai szemmel olvasva, úgy tűnik, hogy a rendszer számára ez valójában kevésbé volt kritikus, mint az 1967. végi állapotról tudósító, 1969-ben publikált, a jövedelmi viszonyokról szóló adatfelvétel, hiszen a szegénység visszaszorulását mutatta ki. A statisztikai felmérés ugyanis azt jelezte, hogy 1969-re, illetve 1970-re csökkent Magyarországon a szegények aránya. Míg a szegénységi küszöb (660 forintos jövedelem) alatt élők

³⁰ OSA 356-1-1. 1. d. K. Lajosné levele. Kaba, Ifjúság u., 1971. március 10.

³¹ Kemény 1992.

³² Kemény 1991: 183. Kemény Istvánt 1973-ban végleg elbocsátották az MTA Szociológiai Intézetéből. 1977-ben kényszerűségből Párizsba emigrált, de Magyarországon iskolateremtő munkásságának kritikai hatása tovább élt. A szociológus Párizsban Kende Péterrel elindította a *Magyar Füzeteket*, azzal a szándékkal, hogy az itthon nem közölhető írásokat publikálja, és gépiratban „megjelentette” például a szegénységtanulmányt is. Írásaiban és a Szabad Európa Rádióban felolvasott jegyzeteiben követte és bírálta az itthoni fejleményeket (F. Havas 2008).

³³ Az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetének intézményi keretei között a kutatók ekkor rendszerkritikusnak számító kutatásokat is végeztek és publikálhattak.

³⁴ Kemény 1971a, 1971b.

³⁵ OSA Kemény István-hagyaték. Kemény [1970]: *Hozzászólás*.10.

1967-ben összesen 1 380 000-en voltak (az 1968-as kutatás az előző év végén megfigyelt viszonyokat elemezte), ami az összlakosság 13,5%-át tette ki, 1969-ben már csak 910 000 ember tartozott ide, vagyis a lakosság 8,8%-a. A társadalmi minimum (880 forintos jövedelmi szint) alatt élők 1967-ben összesen 3 260 000-en lehettek, ami az összlakosság 31,9%-a, 1969-ben viszont a felmérés már csak 2 370 000-re becsülte az összlétszámukat, ami a teljes lakosság 23%-ának felel meg.³⁶

Az újabb kutatás mindazonáltal hangsúlyozottan a szegénység témájára fókuszált, és annak elemzését a kutatói érdeklődésből is következően a munkásság helyzetével kötötte össze. Ezzel ugyanakkor sok szempontból előrevetítette a szegénység társadalmi összetételében a következő évtizedekben kiteljesedő változásokat: a szegények között a munkásként leírt csoportok számarányának a növekedését (ami alapvetően a foglalkozásszerkezet megváltozásából következett, vagyis hogy a korábbi mezőgazdasági népesség jelentős részének ipari munkahelyeken kellett elhelyezkednie³⁷).

Az alacsony jövedelemmel meghatározható kereseti szintnél Kemény István tágabban értelmezte a szegénység fogalmát. A kutatás eredményeit ismertetve, jelezte, hogy a korábban meghatározott jövedelmi szint (a 660 forint) csak „tájékoztató pont” lehet, hiszen nyilvánvalóan más jövedelemre van szüksége a megélhetéshez az egyedülállóknak és a nagycsaládosoknak, illetve mások a lehetőségei a falun és a városokban élőknek. Külön kiemelte a lakhatás kérdését, mint ami alapvetően meghatározta a korabeli családok megélhetését. Súlyosbíthatta ugyanis a megélhetési problémákat az ingázók esetében például az útiköltség, az ideiglenes városi lakások sokszor igen magas bérleti díja, és egyáltalán az a körülmény, hogy két lakást/háztartást kellett fenntartaniuk. Más munkáscsaládoknál viszont éppen a családiház-építés költségei merítették ki az anyagi lehetőségeket. Bizonyos családokat, például a „telepen”³⁸ lakókat pedig egyszerűen a nem elfogadható – és őket környezetük szemében stigmatizáló – lakáskörülményeik sorolták a szegények közé. Kemény István a szegénységet nem egyszerűen az alacsony jövedelem, hanem a külső körülmények által meghatározott életformaként írta le, és ami ennél még fontosabb volt, nevén is nevezte a jelenséget:

„Helyesebb ezért, ha nem alacsonyjövedelműekről, hanem szegényekről beszélünk, s a szegénység körülhatárolásánál több tényezőt veszünk figyelembe, és szegénynek

³⁶ OSA Kemény István-hagyaték. Kemény [é. n.]: *A társadalmi minimum és a szegénységi küszöb alatt élők száma, összetétele, és aránya 1967-ben és 1969-ben*; Kemény [é. n.]: *Az alacsony jövedelmű lakosság 1969-ben*; Kemény [é. n.]: *Függelék: a felmérés ismertetése*.

³⁷ Kemény István egy eredetileg 1972-ben született tanulmányában így jellemezte a munkásság társadalmi összetételét: „A munkásság egy nemzedékkel ezelőtti zárt kultúrája felbomlóban van: a mai magyar munkásság nem zárt társadalmi réteg, kijegecesedett szokásokkal, egyértelmű összefüggérendszerrel, hanem inkább úton levők hatalmas tábora. A munkásság egyik fele nemrég vált vagy most válik parasztból munkássá, és átmeneti életformában él falu és város, paraszti és munkásélet között...” (Kemény 1990: 9).

³⁸ Telepek alatt általánosságban a szegregált településrészeket értették.

azt nevezzük, aki nem élhet úgy, mint a többiek. Ha így közeledünk a szegénység problémájához, tanulmányoznunk kell az érintetteknek – a szegényeknek – egész életformáját”.³⁹

A szociológus saját kutatása alapján, a Csepel Vas- és Fémművek munkásainak életformájával illusztrálta a szegények helyzetét. A vállalat Budapesten lakó segéd munkásainak 12%-ánál olyan rosszak voltak a lakó körülmények, hogy egy szobában öt vagy több ember aludt, s 13%-uk élt olyan lakásban, amelyben nem volt se fürdőszoba, se konyha, se WC. 5%-uk lakott olyan lakásban, amelybe nem vezették be se a gázt, se a villanyt. A vidéken lakó csepeli segéd munkások 16%-ánál nem volt a lakásban konyha, WC és gáz meg villany sem. A korban az állami juttatások (orvosi ellátás, étkeztetés, üdülés, stb.) nem hogy kiegyenlítették volna, hanem sokkal inkább növelték a szegények és a jobb módúak közötti egyenlőtlenségeket. A munkahelyek (vagyis: az állam) még a fizikai munkavégzés alapvető feltételeit sem biztosították, így meleg ételt például az ipari munkások közül a legtöbben csak munkából hazatérve ehettek.⁴⁰

A kutatás voltaképpen a megváltoztathatatlan létállapottá vált szegénységet jellemezte. Éppen erről, vagyis a szegénységben élők mindennapos megélhetési gondjairól tudósít a lottóötös nyerteséhez írt levelek többsége is. A gyöngyösi pincérnek a levélírók sokszor elpanaszolták azt, hogy még mindennapi megélhetésük feltételeit sem képesek előteremteni. Gyakran részletezték a lakbérfizetéssel kapcsolatos gondjaikat; többen nem tudták fizetni a bérlakás költségeit (s emiatt akár hajléktalanná is válhattak). Cs. Nándor, hatvanéves leszázalékolt munkás levelében így fogalmazott:

„Nagyon szépen megkérem a Földi urat, 60 éves ember vagyok, albérletbe[n] lakom, 1 éve beteg vagyok, legyen szíves 300 frt[-ot] küldeni postán.”⁴¹

P. Kálmánné, az egyik nyugdíjas levélíró szorult helyzetében cipőre kért pénzt Földi Jánostól:

„Nagyon kérem, küldjön 100 forintot, hogy tudjak venni egy pár cipőt, hogy tudjak menni dolgozni, szívességét előre is köszöni egy nyugdíjas néni.”⁴²

Egy másik nyugdíjas asszony, M. Aranka, mivel szintén nem tudta magát fenntartani, az általa készített kalotaszegi kézimunkákat szerette volna eladni neki.⁴³ D. Lajos pedig, aki levele tanúsága szerint „egy Pest melletti kőbányából” ment nyugdíjba, így fogalmazott: „Pesten sok a lakbér [egy] öregnek, akinek

³⁹ OSA Kemény István-hagyaték. Kemény [é. n.]: *A szegénység Magyarországon 1969-ben*. 39.

⁴⁰ OSA Kemény István-hagyaték. Kemény [1970]: *Hozzászólás*. 10.

⁴¹ OSA 356-1-1. 1. d. Cs. Nándor levele. Budapest, VIII. Baross u., 1971. február 24.

⁴² OSA 356-1-1. 1. d. Özv. P. Kálmánné levele. Budapest, XVIII. Nyíregyháza u., [1971].

⁴³ OSA 356-1-1. 1. d. M. Aranka levele. Budapest, Landler Jenő u., [1971].

senkije sincs, méghozzá rokkant és nehéz élnie”.⁴⁴ Többen a levélírók közül a városokon, falvakon kívüli külterületeken, komfort nélküli lakásokban éltek, embertelen körülmények között. V. Ilona például a levelében, amelyben lakásvásárlásra kért pénzt, így jellemezte lakásviszonyait:

„Kapnék közelebb a faluhoz egy kis lakást, ami tízezer forintba kerülne, és meg tudnék szabadulni az esőtől, mert az, amiben lakom, [az] egy szalmatető [ház], és ha esik, az eső akkor folyik a fejemre, sajnos a saját erőmből nem tudok venni, mert havi háromszázhusz forint a havi jövedelmem, kérem, érezze át szörnyű életemet, és ha teheti, segítsen rajtam...”⁴⁵

F. Jánosné, akinek családjában csak a férje dolgozott, ő a betegsége miatt nem, azt panaszolta el levelében, hogy két gyermeküknek nem tudnak ruhát venni, s így gyermekeiket nem tudta elengedni az osztálykirándulásra. Elmondta továbbá, hogy eladták debreceni házukat, öt másik családdal együtt a várostól távol egy romos kastélyban élnek, „ahol még a villany sem ég”.⁴⁶ Hasonló mindennapos megélhetési gondokat mutat az a levél, amelynek szerzője, T. Józsefné, így fogalmaz: „lenne olyan szíves kisegítene 500 forinttal, mert a férjem nagyon keveset keres és építkezünk, és a kislányom már hónapok óta kabát nélkül jár iskolába”.⁴⁷

Az egyéni panaszoknak, gondoknak hangot adó levelek jól érzékeltetik azt, hogy az államszocialista rendszer társadalompolitikája nem volt képes felszámolni a szegénységet. A szegénység tartósan a jövedelmi statisztikák által érzékeltettnél bizonyosan több, átmenetileg – azaz életpályájuk bizonyos szakaszaiban – pedig nagyságrendileg is népesebb csoportokat érintett. Kemény István rámutatott arra, hogy a szegénység örökletes állapotá vált ezekben a családokban:

„A szegénység következményei alighanem a gyerekek iskoláztatása terén a legsúlyosabbak. A Pest megyei munkások körében például, ha a középiskolába járó gyerekekhez hozzáadjuk az ipari tanulókat is, tehát összeadjuk mindazokat, akik egyáltalán tanulnak az általános iskola után, akkor a szakmunkások gyerekeinek fele, a segédmunkások gyerekeinek pedig csak 30 százaléka tanul tovább. Ez véleményünk szerint annyit jelent, hogy néhány évtized múlva a legsúlyosabb társadalmi problémával találjuk magunkat szemben. A technika fejlődése ugyanis néhány évtized alatt a termelésből kiszorítja azokat, akiknek nincs több képzettségük az általános iskola nyolc osztályánál [...], még ennél is rosszabb helyzet: a betanított és segédmunkások 15–18 éves gyermekeinek 15-20 százaléka még az általános iskolát sem végzi el.”⁴⁸

⁴⁴ OSA 356-1-1. 1. d. D. Lajos levele. Budapest, XI. Temesvár u., 1971. február 19.

⁴⁵ OSA 356-1-1. 1. d. V. Ilona levele. Hajdúdorog, Kísszegegyháza, [1971].

⁴⁶ OSA 356-1-1. 1. d. F. Jánosné levele. Debrecen, Nyírmártonfalva, Melánia-kastély, [1971].

⁴⁷ OSA 356-1-1. 1. d. T. Józsefné levele. Veszprém, Esze Tamás u., 1971. március 2.

⁴⁸ OSA Kemény István-hagyaték. Kemény [1970]: *Hozzászólás*. 10.

Ezzel a helyzetképpel, diagnózissal szinte előrevetítette a rendszerváltás utáni tömeges munkanélküliséget. A szociológus megjelölte ugyanakkor azt az utat is, amely szerinte a szegénység felszámolásához elvezethetett volna:

„A szegénység felszámolására irányuló intézményes segítség útja kettős lehet: egyrészt valamilyen biztosított létminimum megadása, másrészt átfogó terv kidolgozása a réteg továbbképzésére, iskolázására, kulturális színvonalának emelésére.”⁴⁹

A levelek egy részéből az világlik ki, hogy többen anyagi lehetőségeik miatt nem reménykedhettek a továbbtanulásban, és mivel az állam támogatására nem számíthattak, a pincér segítségét kérték tanulmányaikhoz. Ú. Julianna, a középiskolás lány, aki levelében kölcsönért fordult Földi Jánoshoz, így írta le akkori sanyarú helyzetüket és az abból való kitérés lehetetlenségét:

„Én anyámmal lakom egy eléggé elhagyott tanyavilágban. Ő nevelt egyedül, míg beteg nem lett. Sajnos 1960 óta nem tud nehéz munkát végezni. Azóta nagyon sokat kellett nélkülöznünk és folyton a megélhetésért küzdeni. 1966-ban végeztem a VIII. általánost, ekkor tovább nem tanulhattam. 1969-ig dolgoztam és utána újból elkezdtem a tanulást. Minden vágyam a tanulás, pedagógus szeretnék lenni, de sajnos mindig a nehézségekkel kell küzdeni. Sokszor úgy érzem, nem bírom tovább, de aztán mégis kezdeni kell mindent előlről. Tavaly kölcsönt vettünk fel a takaréktól, amelyet áprilisban kell visszafizetni. Ez az összeg 20 ezer forint. Tehát ennyit kérnek Öntől kölcsönbe, amelyet az év végéig visszafizetnénk.”⁵⁰

A szegénységből való kitérés legfőbb akadálya a valódi mobilitás hiánya volt. Bár látszólag jelentős társadalmi csoportok mozogtak – a rendszer által elképzelt és meghatározott társadalmi kategóriák – a „munkás- és a parasztsztyál”, illetve az „értelmiség” között. A magyar társadalom hagyományos csoportjainak – például a szegényeknek – a társadalmon belüli relatív helyzete attól függetlenül, hogy a hivatalos statisztika parasztként vagy munkásként írta-e le őket, azonban alig változott.⁵¹ 1967-ben Kemény István 1963-as adatokat elemezve kimutatta, hogy a felfelé irányuló mobilitás Magyarországon kisebb volt, mint a fejlett országokban, s a jelentősnek gondolt mobilitási arányszámokat a foglalkozási szerkezet változásai önmagukban is magyarázzák.⁵² A statisztikákban megjelenő

⁴⁹ OSA Kemény István-hagyaték. Kemény [1970]: *Hozzászólás*.10.

⁵⁰ OSA 356-1-1. 1. d. Ú. Julianna levele. Eperjes, Kültérület, 1971. február 7.

⁵¹ Az egymást követő iparosítási hullámok következményeit Kemény István a következőképpen foglalta össze, eredetileg 1972-ben írt tanulmányában: „A munkásság egy nemzedékkel ezelőtti zárt kultúrája ma felbomlóban van: a mai magyar munkásság nem zárt társadalmi réteg, kijegecsedett szokásokkal, egyértelmű összefüggérendszerrel, hanem inkább úton levők hatalmas tábora. A munkásság egyik fele nemrég vált vagy most válik parasztból munkássá, s átmeneti életformában él falu és város, paraszti és munkásélet között...” (Kemény 1990: 9–10).

⁵² A foglalkozási rendszer változása elsősorban strukturális mobilitást eredményezett, és ehhez képest a cirkuláris mobilitás lehetőségei korlátozottak voltak (Kemény 1967).

magas mobilitási arányszámok emellett, vagyis a foglalkozásszerkezet változásain túl, a társadalmi kategóriarendszer átalakításából, azaz a mobilitásvizsgálatokban alkalmazott fogalmakból is következtek.⁵³

Ferge Zsuzsa 2002-es tanulmányában a következőképpen értékeli az akkori viszonyokat:

„Az ország a hatvanas években még szegény volt. Ez a források viszonylag egyenletes eloszlása mellett a hatvanas évek végén is még azt jelentette, hogy a szűkösség általános volt, harminc-negyven százalék volt nagyon szegény, és gazdagnak csak a politikai elit és annak közvetlen kedvezményezettjei voltak tekinthetők.”⁵⁴

A szociológus ezzel nyilvánvalóvá teszi, hogy nemcsak a legszegényebb 10%, hanem egy annál jóval jelentősebb kör számított szegénynek az 1960-as évek Magyarországon. A korabeli kutatások azt valószínűsítették, hogy a szegények elsősorban a már a Horthy-korban is szegénységben élő családok tagjai és leszármazottai; részben tehát a háború előtti szegénység örökösei voltak. A mezőgazdasági cselédek utódai az állami gazdaságok munkásaiként, napszámosaiként vagy városi segédmunkásokként dolgoztak tovább.

Ferge Zsuzsa úgy látja, hogy a hatvanas évek végétől a rendszer a gazdasági növekedés hatására, a foglalkoztatás kiterjesztése, az ellátások bővítése vagy a mesterséges árrendszer révén mindinkább képes volt gondoskodni az alacsony jövedelmű csoportokról. Még azok is munkát találhattak a teljes foglalkoztatás rendszerében, akik a piaci társadalmakban többnyire nem képesek elhelyezkedni. A számadatokat elemezve Ferge megállapítja, hogy „a nyolcvanas évek közepére az abszolút szegénység visszahúzódott, a relatív szegénység (az átlag alatt élők aránya) körülbelül öt százalékra zsugorodott”. Rámutat ezzel szemben ugyanakkor a történelmi differenciáló erők továbbélésére is, hogy „a szegénység nem szűnt meg, s hogy a szegénységből kitörés esélyei történelmileg-társadalmilag meghatározottan nagyon eltérőek”.⁵⁵

A SZEGÉNYSÉG TÖRTÉNETE A KÁDÁR-KORBAN

A szegények korabeli helyzete a Kádár-korszak társadalompolitikájának a kontextusában is értelmezhető. Magyarországon az állami ellenőrzés szinte totális rendszerének a kiépítése a gazdaságban az 1960-as években fejeződött be. Ennek két döntő mozzanata volt: az egyik a mezőgazdaság szövetkezetesítése (1959–1961),⁵⁶ a másik pedig a cigányságról hozott kényszerasszimilációs párthatározat

⁵³ A mobilitás kérdéséről részletesebben is írok: Majtényi 2005a, 2005b.

⁵⁴ Ferge 2002: 16.

⁵⁵ Ferge 2002: 16.

⁵⁶ Az államhatalom egyik fő célja a kolhozosítással a paraszti népeesség megmaradt önállóságának a megtörése volt. Történelmi munkákban sokáig azt lehetett olvasni, hogy a Kádár-rendszer

(1961)⁵⁷ végrehajtása, ami a cigánynak gondolt lakosság ipari (állami) munkahelyekre való kényszerítését jelentette.⁵⁸ Az 1960-as évektől kezdődően az ország lakossága szinte teljes mértékben az állami gazdaság fennhatósága, ellenőrzése alá került. Ezen a rendszeren belül, az ellenőrző állami politikák részeként született meg a Kádár-rendszer szociálpolitikája.

A Kádár-korszak hatalmi diskurzusaiból az következik, hogy az államszocializmus Magyarországon a hatvanas évektől általános életszínvonal-emelkedést, jólétet teremtett. Az újabb kutatások azonban jórészt cáfolják ezt. Az összehasonlítás alapja e munkákban ugyanis már nem a szovjet rendszer többi országa, hanem egyértelműen a nyugati demokráciák szociálpolitikája.⁵⁹ Az 1956 után Magyarországon kiépülő szociális rendszer céljaiban is alapvetően különbözött a nyugati országokétól; a szociálpolitika egyik funkciója Magyarországon az állami intézmények, az állam, sőt a rendszer legitimálása, a társadalmi igazságosság látszatának a megteremtése volt. Ez a rendszer nem adott lehetőséget valódi érdekérvényesítésre, és nem volt mód nyilvános, kollektív fellépésre sem. A diktatúra léte ráadásul erősen kapcsolódott azokhoz az uralmi gyakorlatokhoz, amelyek a különböző kisebbségi csoportok és a szegények elleni előítéletekre, kirekesztésre építettek.

A hatalom diskurzusai a kor nyilvánosságában felszámolták a szegénység jelenségét; a szegényekről, szegénységről nyilvános fórumokon sokáig nem lehetett szót ejteni. Az állam, amikor mégis foglalkozott a szegények valós helyzetével, akkor intézkedéseit többnyire a cigánypolitika, elsősorban a „telepfelszámolás” köntösébe burkolta, hiszen a szegénység hivatalosan nem létezett. 1970-ben például az illetékes állami hatóságok felmérést készítettek „a szociális követelményeknek meg nem felelő telepekről”, vagyis a telepfelszámolás eredményeiről. A hivatalnokok megállapították, hogy nem lehet az összes telepet felszámolni belátható időn belül. Az országban e vizsgálat szerint 755 cigánytelep és 435 „vegyes” telep létezett még ekkor. Jellemző, hogy a hatóságok éppúgy „telepnek” minősítették a barlanglakásokat vagy a budapesti bérházakat, mint a faluszéli putrikat.⁶⁰ A hatalom egységesen „cigánykérdésként” láttatta a telepeken lakók szociális gondjait, és általában a szociális kérdést. Bár a párt, a minisztériumok és a tanácsok tisztviselői számára is egyértelmű volt, hogy nem csak cigányok

engedményekkel nyerte meg céljainak a korábban ellenálló parasztságot. A mikroszintű kutatások mutattak rá a korabeli intézkedések alapvetően erőszakos jellegére. Ezt korábban elfedte az a propagandisztikus szólamokkal telített nyelv, amely a pártvezetés legfelsőbb szintjén keletkezett dokumentumokat jellemezte (Ö. Kovács 2012).

⁵⁷ Az 1961. június 20-ai, *Előterjesztés a cigánylakosság helyzetének megjavításával kapcsolatos feladatokról* című, MSZMP-politikai bizottsági határozat.

⁵⁸ Magyarországon a cigány közösségek tudtak a legtovább és a leghatékonyabban ellenállni a központosító, államosító hatalomnak. Ami az 1961-es párthatározat után történt, leginkább a tévesítés második hullámához hasonlítható. A témáról bővebben: Majtényi–Majtényi 2012.

⁵⁹ Tomka 2003, 2004; Horváth 2012.

⁶⁰ Az elképzelések szerint a IV. ötéves terv során számoltak volna fel 43, az V. ötéves terv során 536, a VI. ötéves terv során 288 telepet, míg a maradék 323-at 1986 után (MNL OL XXVI-D-1-c. 16. d).

élnek Magyarországon rossz szociális körülmények között, állami intézkedéstervezés – a fenti okok miatt – kizárólag a „cigánytelepek” felszámolásáról született. A „cigánykérdés” megoldásának vagy a „cigánytelepek” felszámolásának örve alatt ugyanakkor a hatóságok több más szükségesnek vélt szociálpolitikai intézkedést is végrehajtottak.⁶¹

A párt- és az állami vezetők valójában széles körű információkkal rendelkeztek a szegénységről. Az Országos Tervhivatal egyik – 1979-ben készült – tanulmánya például arra mutatott rá, hogy a „többoldalúan hátrányosan érintett rétegek” (a szegények egyik korabeli eufemisztikus megnevezése) rossz szociális helyzete jórészt abból következik, hogy az állami juttatások, az elosztási rendszerek ezeket az egyéneket, csoportokat tartósan hátrányos helyzetbe kényszerítik.⁶² Az 1970-es évek végén a társadalmon belül e népszerűség számát 1 000 000 főre, vagyis az össznépesség 10%-ára tették, a cigányok arányát viszont ennél lényegesen kevesebbre, 3-3,5%-ra becsülték.⁶³

Annak ellenére, hogy a szegénység tabutémának számított a „létező szocializmusban”, több olyan engedélyezett vagy megtúrt szociológiai kutatás is született, amely lényegében a szegénységről szólt. A magyar szociológia mindvégig foglalkozott a szegénység jelenségével, csak a magyarországi helyzetről szólva nem nevezhette azt nevén. A Magyar Szociológiai Társaság 1981-ben konferenciát tartott a „többszörösen hátrányos helyzetű rétegek vizsgálatáról”, és elméleti jellegű tanulmányok is megjelentek a deprivációról.⁶⁴ Az 1982. évi rétegződésmódel-vizsgálat 1987-ben közreadott kilenc kötete közül kettő valójában a szegények helyzetével foglalkozott: a Bokor Ágnes által írt, szerkesztett hatodik kötet így a szegényekről, az Utasi Ágnes által szerkesztett nyolcadik kötet a társadalom peremén élőkről szólt.⁶⁵ A kutatók érzékelték azt is, hogy számos olyan csoport kimaradhatott a felmérésből, amely szegénységben, kirekesztettségben élt. Emiatt külön is felmérték a gyakran munkahelyet váltó segédmunkások, illetve a munkásszállások rendszeresen nem ingázó lakóinak az életét, és

⁶¹ A szegények korabeli mindennapjait elemző tanulmány: Valuch 2010.

⁶² „Nagy valószínűséggel mégis kimondhatjuk, hogy az ezek alapján bemutatható réteg azért alacsony jövedelmű, mert több, a társadalom részéről általában elérhető jövedelem és szolgáltatás (társadalmi juttatás) ezeket a személyeket – az ide tartozó háztartásokat – az átlagos szint alatt érinti, illetve ezek a háztartások hátrányos helyzetűek ezek megszerzése tekintetében is” (MNL OL XIX-A-16. Az Országos Tervhivatal Távlati Tervezési Főosztályának előterjesztése a Gazdaságpolitikai Bizottság részére. A többoldalúan hátrányosan érintett rétegek összetétele, újratermelődéjük okai, helyzetük javításának módjai. Alapozó tanulmány [1979. október]).

⁶³ Az idézett dokumentumban a következő megállapítás olvasható: „valószínűsíthető, hogy a többoldalúan hátrányosan érintett népesség nagysága az 1970-es évek végén megközelítheti az 1 millió főt. Ez a halmaz, kibővítve a csak egy-egy tényező által súlyosabban érintettekkel 1,2–1,5 millió fő közötti intervallumban helyezkedhet el” (MNL OL XIX-A-16. Az Országos Tervhivatal Távlati Tervezési Főosztályának előterjesztése a Gazdaságpolitikai Bizottság részére. A többoldalúan hátrányosan érintett rétegek összetétele, újratermelődéjük okai, helyzetük javításának módjai. Alapozó tanulmány [1979. október]).

⁶⁴ Ferge–Gara–Horváth 1980; Ferge 1980.

⁶⁵ Bokor 1985; Utasi 1987.

készültek mélyinterjúk hajléktalanokkal vagy „csövesekkel” is.⁶⁶ E kutatások, amelyek visszhangtalanok maradtak a szélesebb nyilvánosságban, a nyugati szociológia módszereinek alkalmazásával, gyakorlatilag párhuzamot vontak a kapitalista országokban megfigyelhető szegénység és a hazai viszonyok között. Azt sejtették, hogy Magyarországon is létezik elhatárolható csoportként a szegények társadalma és a szegénység kultúrája. Oscar Lewisnak a mexikóvárosi szegénynegyedek világát leíró könyve hatására született Fábíán Katalinnak *A Makoldi család* című szociográfiája, mely a *Magyarország felfedezése* című sorozatban jelent meg. Ennek főhőse Makoldi Mihályné, ötvenkét éves konyhai segédmunkás, aki alkoholista férjétől különváltan él, és öt lányt nevelt fel egy Horthy-korból megmaradt munkástelepen.⁶⁷ Hasonló képet mutat a *Cséplő Gyuri* című, 1978-as Schiffer Pál-filmnek a csillaghegyi téglagyár telepen élő munkásait bemutató epizódja is, amely először a cenzorok kritikáját is kiváltotta.⁶⁸

Az államszocializmus korszakában a rendszerkritikus szemléletű, jórészt szamizdatban megjelenő szociológiai kutatásokat jellemezte valamiféle szemléleti egység, ugyanis a korabeli társadalom elfedett jelenségeit kívánták megmutatni. E megközelítésből pedig az a felismerés is következett, hogy létezik egy, a hatalom által legalábbis virtuálisan megalkotott társadalm szerkezet, és létezik egy másik, amelyik valamilyen módon ez alatt helyezkedik el, és amelyet a diktatúra intézményei – a hatalmi diskurzusok révén – megpróbálnak láthatatlanná tenni. A Kemény István által kezdeményezett empirikus szociológiai kutatások is a korabeli diskurzusok által elfedett jelenségek megismerését célozták. (Ehhez a korábbi, ideologikus jelentéstartalmú kategóriákat használó statisztikai vizsgálatokhoz képest új módszerekre volt szükség.⁶⁹ A terepmunka vagy a mélyinterjú így jelenhetett meg ismét a szociológia eszköztárában.⁷⁰)

⁶⁶ Ferge 2002: 16–17.

⁶⁷ Fábíán 1977.

⁶⁸ A film utóéletét is bemutató dokumentáció: OSA 356-1-4. 1–3. d.

⁶⁹ Tanulságos megvizsgálni Kemény István ekkori kutatásainak, kéziratainak a sorsát is. A cigánykutatás összefoglaló kiadványa 1973 elején készült el, és 1977 elején jelent meg a Szociológiai Kutató Intézet kiadásában (Kemény 1976). A munkásokról szóló könyvének kéziratát 1973 végén zárta le, de az hosszú ideig kéziratban maradt, és csak 1990-ben jelenhetett meg (Kemény 1990). 1969 októbere és 1972 márciusa között a magyarországi szegény népességről vezetett reprezentatív kutatást, amit a fentiekben ismerttettem; az eredményeket összefoglaló tanulmány 1972 márciusában készült el, de a teljes szöveget nem publikálhatta. 1969-ben és 1970-ben a Gazdaságkutató Intézet megbízásából a gazdasági vezetők magatartásáról végzett kutatást Solt Ottíliaival. Ennek összefoglaló tanulmánya 1970-ben készült el, de ezt is szigorúan bizalmasnak nyilvánították, és csak 40 példányban nyomtatták ki. Kemény István ekkor végzett kutatásaiból többek között a következő kéziratok, szamizdatkiadványok, publikációk születtek: OSA Kemény István hagyaték. Kemény 1973: *Magyar munkások*; Kemény 1975: *Futószalag a motorkerékpárgyárban*; Kemény 1976: *A munkások a tudományos-, technikai forradalom korában*; Kemény 1978: *A magyarországi szegénység*.

⁷⁰ Nem véletlen az sem, hogy Kemény István életművében kulcsszerepe van az „életforma” fogalmának, amelynek segítségével a korabeli társadalom szerveződéseit, hétköznapi viszonyrendszerit mutatta meg.

Solt Ottilia például a szegénységről írt, *A hetvenes évek budapesti szegényei* című tanulmányában így próbálta a szegénység jelenségének a létezését tudatosítani:

„Az emberiség – és a magyar társadalom – teljesen nincstelen, iskolázatlan, nyomorgó tartalékai akkor is irtózatossá méretűek, ha soha többé nem lesznek társadalmi csoportok, amelyek elvesztik biztonságos egzisztenciájukat.”⁷¹

Az intézmények alatti társadalom létezését hangsúlyozta többek között Zsille Zoltán *Tanulmány feketeben és vörösben* című fontos írása is.⁷² Leírása már-már egy koloniális társadalom képzetét kelti, mivel azt érzékelteti, hogy a szegénység, az alávetettség megváltoztathatatlan állapottá vált Magyarországon. A kutatókban sokszor nemcsak a hatalom szempontjából is elfogadható kategóriákat alkalmazó, engedélyezett szociológiai kutatásokkal, hanem általában a megismerés lehetőségeivel kapcsolatban is erős szkepszis munkált. Az egyik fő kérdés az volt számukra, hogy a diktatúra viszonyai között a megkérdoztetektől kaphatnak-e egyáltalán őszinte válaszokat a kérdéseikre. Jellemző, hogy egy 1975-ös mélyinterjúkra és a kutatók személyes megfigyeléseire is építő kutatás vezetője így fogalmazott: „az elmúlt évtizedek kutatási tapasztalatai bebizonyították, hogy az érzelmekre, a cselekedetek motívumaira feltett egyenes kérdések csak ritkán eredményeznek közvetlenül elfogadható választ”.⁷³ A megismerés és megismertetés másik útjává így a kortárs társadalom művészi eszközökkel is élő ábrázolása vált.⁷⁴

A SZEGÉNYSÉG TÖRTÉNELMI KONTEXTUSA

Alapvető kérdés a jelenség megítélése szempontjából, hogy a kétségkívül mindvégig létező államszocializmus kori szegénység miképp viszonyul a háború előtti, Horthy-kori és a rendszerváltás utáni szegénységhez. Már a Horthy-korban a rendszer akkori ellenzékének jelszavává, baloldali és szélsőjobboldali reflexiók tárgyává vált, hogy Horthy Miklós tekintélyelvű rendszere a hárommillió koldus országává változtatta Magyarországot. Oláh György, aki szociográfiájával megalkotta a „hárommillió koldus országának” toposzát,⁷⁵ mai fogalmaink szerint szélsőjobboldali publicista volt, és társadalomkritikai élel írt a Horthy-kor politikájáról. Nehezen meghatározható, hogy pontosan mekkora volt a szegény népesség a korszakban.⁷⁶ A szegénység észlelése és értelmezése a Horthy-kori dis-

⁷¹ Solt 1978: 44.

⁷² Zsille 1978.

⁷³ R. Törzsök 1975.

⁷⁴ A kérdéskörrel részletesebben: Majtényi 2015.

⁷⁵ Oláh 1928.

⁷⁶ Bódy Zsombor a Horthy-kori paraszti birtokszervezetet vizsgálva összefoglalóan megállapítja: „A kerekítve négy és félmillió parasztságnak hozzávetőleg kétharmada volt az, amely a mindig szűköss munkakínálatra szorult, hogy megélhetését – megfelelő gazdaság hiányában – bizto-

kurzusokban elsősorban a parasztság életkörülményeihez kapcsolódott. Jellemző, hogy a témára reflektáló népi szociográfia alig foglalkozott például a paraszti társadalom életszínvona alatt, a falusi társadalom perifériáján élő cigányság helyzetével, és a paraszti társadalom állapotához képest szintén kevésbé volt hangsúlyos a szűkölködő munkáscsaládok helyzetének vizsgálata. A népi írók a magyar – földműves – nép helyzetén keresztül reflektáltak a rendszer társadalompolitikai céljainak a megvalósulására.⁷⁷

Ezzel szemben az államszocialista korszak tabuvá változtatta a tovább élő szegénység jelenségét, a szegénységről csupán mint történelmi jelenségről lehetett írni, beszélni. Amikor a rendszerkritikus szociológia és szociográfia ismét elkezdett foglalkozni vele, a téma – a Horthy-korhoz hasonlóan – a rendszer társadalompolitikájára való reflexió egyik formájává vált, s mint ilyen, kiszorult a hivatalos diskurzusból. Az 1970-es évek elején a szegénység nem csak a munkásság problémája volt, mégis alapvetően a „munkásosztály” helyzetének vizsgálatához kapcsolódott a szegénység értelmezése. Ha e munkákat a korabeli kontextusukban értelmezzük, hangsúlyozni kell, hogy e kutatások ugyancsak a rendszer legitimációjának a kérdését feszegették.

A szegénység jelensége vagy a szegénységben élők köre valójában sohasem volt azonosítható kizárólag a parasztság vagy a munkásság bizonyos csoportjaival.⁷⁸ A jelenség hasonlóan széles kört érinthetett a Horthy-korban és az államszocializmus időszakában, és úgy tűnik, hogy a szegénységben élő társadalmi csoportok között erős a folytonosság. (Ugyanez elmondható a nyilvánvalóan létező Kádár-kori és a rendszerváltás utáni szegénység kapcsán.) Magyarországon ma még az egykor a Kádár-kor ellenzékéhez tartozó értelmiségiek is úgy írnak Kádár János rendszeréről, mint amely felszámolta a szegénységet, holott ez – a rendszer nyilvános diskurzusaiban megfogalmazódó, hamis állításokon kívül – semmivel sem igazolható.⁷⁹ A korabeli empirikus szociológiai vizsgálatok ennek az ellenkezőjét bizonyítják.

Nem gondolom, hogy a különböző korszakokban, különböző szempontok alapján született statisztikai adatok automatikusan összevethetők volnának egymással. Minden politikai rendszernek érdeke ugyanis, hogy a szegények számárányát a statisztikákban egy bizonyos szint alá szorítsa. Emiatt inkább a szegénységről szóló nyilvános és társadalmi diskurzusokat uralni kívánó állami politikák hasonlíthatók össze, mintsem a szegények számarányáról tudósító korabeli sta-

sítsa.” A parasztságon belül ennek a népességnek a különböző csoportjait sújthatta a szegénység időről időre, változó mértékben (Bódy 2013: 41). A paraszti szegénységről részletesebben: Bódy 2013: 41–43.

⁷⁷ Bartha 2010.

⁷⁸ Nem tartozik szorosan e tanulmány témájához, de a szegénység a rendszerváltás után még inkább etnikus értelmet kapott és a magyarországi romák helyzetére való reflexió tárgyává vált, holott egészen egyértelmű, hogy a szegények társadalmi csoportja nem azonosítható a romákkal.

⁷⁹ Az életszínvonal általános emelkedését mutató statisztikák ezt önmagukban természetesen nem igazolják.

tisztikák, amelyek végső soron e politikák (diskurzusok) hatékonyságát is tükrözik. Magyarországon sokáig a létminimumot tekintették az „abszolút szegénységet” meghatározó adatnak.⁸⁰ Az ellátórendszer látványos összeroppanása ellenére a létminimum alatt élők arányát a statisztikusok a 90-es években is 30% körüli arányban állapították meg. A KSH 1994-ben ugyanis, ahogy Ferge Zsuzsa rámutat, a „szegényedés” jelensége miatt a korábbinál alacsonyabb szinten határozta meg a létminimumot, és 1995-től már nem vezette tovább a korábbi létminimum adatokat, 1996-ban pedig új létminimum-számítást vezettek be.⁸¹ Napjaink fejleménye, hogy a létminimum-számításokat a KSH egyszerűen megszüntette.⁸²

A szegények mindenkori számának meghatározása függ a szegénység társadalmi kontextusától, a lakosság általános életszínvonalától, a társadalmon belüli életszínvonal-különbségektől, a rendszer társadalmpolitikájától, de még a társadalomkutatás korabeli kontextusától is. Attól függetlenül, hogy az elszegényedés bizonyos időszakokban tömegesen észlelhető jelenséggé vált, a magyar társadalomnak mindig is léteztek olyan csoportjai, ahol a szegénység többgenerációs állapotot jelentett. Ez egyfelől a különböző korszakokban egyaránt a mobilitás hiányát, illetve a magyar társadalom integrációs képességének hagyományosan alacsony fokát mutatja, másfelől nem független az egymást követő politikai rendszerek természetétől, szociálpolitikai teljesítményétől sem.

A nyilvánosságban a szegénység csak a rendszerváltás után vált ismét létező jelenséggé, elismert kollektív tapasztalattá, megvitatható társadalmi kérdéssé Magyarországon. A szegénységet létrehozó és fenntartó strukturális okokról – ahogy arra Szalai Júlia több tanulmányában is rámutat⁸³ – a Kádár-korban nem lehetett nyilvánosan beszélni. A szegénység – a korabeli leírások kategóriái szerint: többszörösen hátrányos helyzet, depriváció – eltitkolhatatlan formáit a hatalmi diskurzusok sokszor az egyének és a kisebb társadalmi csoportok hibájának mutatták (például beilleszkedési zavarként írták le), vagy a cigánysághoz kötötték. A rendszerváltás után, amikor a szegénység – az új vagyonok tükrében is – látványos jelenséggé vált, elfelejtődött az a tény, hogy annak valójában évtizedekre, a családokon belül több generáció életére visszanyúló gyökerei vannak. A szegénységet egyértelműen a rendszerváltás utáni demokratikus Magyarország társadalmi jelenségeként könyvelte el a közvélemény. Valójában a Horthy-kori szegénység tovább élt az államszocializmusban, és a szegény családoknak, kire-

⁸⁰ Megjegyzendő, hogy a létminimum és az átlagjövedelmek összevetése azt mutatja, hogy a korábbi évtizedekben a létminimum-számítások során – a fent idézett 1994-es változtatásig – a statisztikusok fokozatosan emelték a létminimum összegét az átlagjövedelemhez képest, ami szintén érzékelteti a létminimum alatt élők számáról tudósító statisztikák viszonylagosságát. Havasi Éva idézi Keszthelyiné Rédei Márta kéziratos munkáját, amely szerint 1968-ban a létminimum az átlagjövedelemnek 51, 1984-ben 53, 1989-ben 54, 1994-ben pedig 60%-át tette ki (Havasi 2015: 898)

⁸¹ Ferge 2001: 20.

⁸² Havasi 2015.

⁸³ Szalai 1998, 2002

kesztett csoportoknak a társadalmon belüli helyzetét a Kádár-korban az államosított gazdaság és az ipari munka világa sem változtatta meg alapvetően. A rendszerváltás kori új szegénységnek (a tömeges munkanélküliségnek) is ők lettek legnagyobb számban az áldozatai.⁸⁴

* * *

A Nyílt Társadalom Archívumban őrzött, a lottónyertesnek címzett levelek érzékletesen szemléltetik a kirekesztett csoportoknak a társadalmon belüli helyzetét, amit a korabeli szociológia nyelvén a szegénységkutatás is leírt a hatvan-hetvenes évek fordulóján. Ezek a levelek beszédes dokumentumai annak, hogy bár a magát „szocialistának” nevező állam erős függelmi rendszereket alakított ki a társadalomban, a hétköznapi emberek, úgy tűnik, a legkevésbé az állam gondoskodásában bízhattak.

Az államszocialista rendszer posztkoloniálisnak tekinthető, legalábbis abban az értelemben, hogy az alávetettséget, a kirekesztettek társadalmi helyzetét megváltoztathatatlan állapotként kezelte, s ez tükröződött az állami intézmények működésének mindennapos gyakorlatában is. A korabeli hatalmi diskurzusok ugyanakkor máig hatóan elfedik a kizárás jelenségét, valamint a Kádár-kori szegénység egyéni és kollektív tapasztalatait. A rezsim, a propaganda szólamai ellenére, valójában nem számolta fel a szegénységet, és nem is integrálta a leszakadó társadalmi csoportokat, hanem egyszerűen állami bérekkel, szolgáltatásokkal és juttatásokkal többnyire az állami ellenőrzés rendszerén belülré kényszerítette és ott is tartotta őket. Az életszínvonal általános emelkedése ugyan elérte e csoportokat is, ám a társadalmon belüli helyzetüket ez sem változtatta meg alapvetően, mivel nem csökkentek az őket a társadalom többi csoportjától elválasztó társadalmi távolságok. A szegények számára a kitörés szinte egyedüli reménye a „lottótőz” maradt. Emiatt is válhatott a Kádár-korban a lottózás a legerősebb társadalmi gyökerekkel bíró „mozgalommá”, ösznépi szokássá, szenvedéllyé, ahogyan Schiffer Pálnak a *Levelek az öttalálathoz* című filmje ezt érzékletesen bemutatta. A levélírók többségének életében nemcsak a gazdagság számított elérhetetlen álomnak, hanem a biztos megélhetés is. A szegénység mindennapos tapasztalát egyikük – a lottómilliomos segítségével reménykedve – így fogalmazta meg: „nagyon sokat kellett nélkülöznünk és folyton a megélhetésért küzdeni”.⁸⁵

FORRÁSOK

Vera és Donald Blinken Nyílt Társadalom Archívum (OSA)

Kemény István-hagyaték. Kemény István kéziratái.

Kemény István [é. n.]: *A társadalmilag indokolt szükségletek minimuma*.

⁸⁴ Szalai 2002.

⁸⁵ OSA 356-1-1. 1. d. Ú. Julianna levele. Eperjes, Kültérület, 1971. február 7.

- Kemény István [é. n.]: *Beszámoló az alacsony jövedelmű lakosság életkörülményeivel foglalkozó vizsgálat állásáról.*
- Kemény István [é. n.]: *A szegénység Magyarországon 1969-ben.*
- Kemény István [é. n.]: *A társadalmi minimum és a szegénységi küszöb alatt élők száma, összetétele, és aránya 1967-ben és 1969-ben.*
- Kemény István [é. n.]: *Az alacsony jövedelmű lakosság 1969-ben.*
- Kemény István [é. n.]: *Függelék: a felmérés ismertetése.*
- Kemény István [1970]: *Hozzászólás.*
- Kemény István [1971]: *Az alacsony jövedelmű lakosság életkörülményeivel kapcsolatos vizsgálat terve.*
- Kemény István [1972]: *Az alacsony jövedelmű lakosság életkörülményei.*
- Kemény István 1973: *Magyar munkások.*
- Kemény István 1975: Futószalag a motorkerékpárgyárban. In: Kenedi János (szerk.): *Profil nélkül.* (Szamizdat.)
- Kemény István 1976: *A munkások a tudományos-, technikai forradalom korában.* Budapest.
- Kemény István 1978: *A magyarországi szegénység.* (Hozzáférhető az OSA 356-1-6 1. d. 9. jelzet alatt is.)
356. Schiffer Pál saját filmjeinek dokumentációja, 1965–1995.
- 1-1. A Híradó és Dokumentumfilm Stúdióban készült filmek, 1965–1995.
- 1-4. Cséplő Gyuri, 1976–1980.
- 1-6. Munkásinterjúk, 1973–1980.
- 1-6. 2. d. R. Törzsök Erika 1975: *Fiatalok az építőiparban.* Budapest.
- 1-6. 2. d. Zsille Zoltán 1978: *Tanulmány feketében és vörösben. Alanyi szociológia a fekete ökonómiáról: a gazdasági függetlenség és a szabaddási mozgalmak forrásvidékéről, 1976–1978.* Kézirat.
- Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)
- M-KS 276-54. A Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetőség Titkársága iratai, 1955.
- XIX-A-16. Az Országos Tervhivatal iratai, 1979.
- XXVI-D-1-c. Az Építésgazdasági és Szervezési Intézet Lakás- és településfejlesztési főosztály iratai.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Baráth Magdolna (szerk.) 2009: *Kádár János első kormányának jegyzőkönyvei 1956. november 7. – 1958. január 25.* Magyar Országos Levéltár, Budapest.
- Bartha Ákos 2010: Szaktudomány vagy szépirodalom? Szociográfia a Horthy-korszakban. *Debreceni Disputa* (8.) 4. 48–54.
- Bódy Zsombor 2013: *Magyarország társadalomtörténete a két világháború között.* Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Budapest. https://btk.ppke.hu/uploads/articles/4090/file/body_zsombor-magyarország_tarsadalomtortenete_a_ket_vilaghaboru_kozott.pdf – utolsó letöltés: 2016. április 30.
- Bokor Ágnes 1985: *Depriváció és szegénység.* (Rétegződés-modell vizsgálat VI.) MSZMP KB Társadalomtudományi Intézet, Budapest.

- Childs, Peter R. J. – Patrick, Williams 1997: *An Introduction to Post-colonial Theory*. Prentice Hall, London.
- Cseh-Szombathy László – Andorka Rudolf 1965: *A budapesti nyugdíjasok helyzete és problémái*. KSH, Budapest.
- Fábián Katalin 1977: *A Makoldi család*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest.
- Ferge Zsuzsa – Gara Judit – Horváth Ágota 1980: A szegénységgel és a többoldalúan hátrányos helyzettel kapcsolatos mai nyugati nézetek. *Valóság* (23.) 2. 3–15.
- Ferge Zsuzsa 1980: Társadalmi struktúra – Társadalmi hátrány. *Valóság* (23.) 2. 15–30.
- Ferge Zsuzsa 2001: A magyarországi szegénységről. *INFO-Társadalomtudomány* (15.) 54. 17–26.
- Ferge Zsuzsa 2002: Struktúra és egyenlőtlenségek a régi államszocializmusban és az újkapitalizmusban. *Szociológiai Szemle* (12.) 4. 9–33.
- F. Havas Gábor 2008: Kemény István 1925–2008. *Beszélő* (13.) 5. 62–66.
- Havasi Éva 2015: A magyarországi létminimum-számítás korszakai nemzetközi összehasonlításban. *Statistikai Szemle* (93.) 10. 885–916.
- Horváth Sándor 2012: *Két emelet boldogság. Mindennapi szociálpolitika Budapesten a Kádár-korban*. Napvilág Kiadó, Budapest.
- Kemény István 1967: *A mobilitás társadalmi összefüggései*. Statisztikai Kiadó, Budapest.
- Kemény István – Kozák Gyula (összeáll.) 1971a: *A Csepel Vas- és Fémművek munkásai*. MSZMP Csepel Vas- és Fémművek Bizottsága–MSZMP KB Társadalomtudományi Intézet–Kossuth Kiadó, Budapest.
- Kemény István – Kozák Gyula (összeáll.) 1971b: *Pest megye munkásai*. MSZMP KB Társadalomtudományi Intézet–Kossuth Kiadó, Budapest.
- Kemény István 1976: *A magyarországi cigány lakosság*. MTA Szociológiai Kutató Intézet, Budapest.
- Kemény István 1990: A magyar munkásosztály rétegződése. In: uő: *Velük nevelkedett a gép. Magyar munkások a hetvenes évek elején*. (Szociológiai tanulmányok.) VITA, Budapest, 7–20.
- Kemény István 1991: Megfelezett élet. Csizmadia Ervin beszélgetése Kemény István szociológussal. In: uő: *Közelről s távolból*. Gondolat, Budapest, 179–189.
- Kemény István 1992: „A szegénységről.” In: uő: *Szociológiai írások*. Replika Kör, Szeged, 79–84.
- Kotkin, Stephen 1995: *Magnetic Mountain. Stalinism as a Civilization*. University of California Press, Berkeley.
- Majtényi Balázs – Majtényi György 2012: *Cigánykérdés Magyarországon, 1945–2010*. Libri, Budapest.
- Majtényi György 2005a: Az értelmezés hatalma és a hatalom értelmezése. Az 1945 utáni társadalomtörténet fogalmi nyelvről. *Korall* (6.) 19–20. 37–52.
- Majtényi György 2005b: *A tudomány lajtörjája. „Társadalmi mobilitás” és „új értelmiség” Magyarországon a II. világháború után*. Gondolat Kiadó–Magyar Országos Levéltár, Budapest.
- Majtényi György 2015: „De elmehet a Kádár Jani a piczába!” Reziliencia az államszocializmusban. *Replika* (24.) 94. 92–112.
- Oláh György 1928: *Három millió koldus*. Magyar Jövő Rt., Miskolc.

- Ö. Kovács József 2012: *A paraszti társadalom felszámolása a kommunista diktatúrában. A vidéki Magyarország politikai társadalomtörténete 1945–1965.* Korall, Budapest.
- Said, Edward W. 1978: *Orientalism.* Vintage Books, New York.
- Solt Otilia 1978: A hetvenes évek budapesti szegényei. In: Bence György – Kis János (szerk.): *Mit ér a kéziratot irodalom, ha magyar?* Dialogues Européennes, Budapest–Párizs, 38–44.
- Szalai Júlia 1998: Hatalom és szegénység. In: uő: *Uram! A jogaimért jöttem!* Új Mandátum, Budapest, 55–66.
- Szalai Júlia 2002: A társadalmi kirekesztődés egyes kérdései az ezredforduló Magyarországon. *Szociológiai Szemle* (12.) 4. 34–50.
- Tomka Béla 2003: *Szociálpolitika a 20. századi Magyarországon európai perspektívában.* Századvég, Budapest.
- Tomka, Béla 2004: *Welfare in East and West: Hungarian Social Security in an International Comparison, 1918–1990.* Akademie Verlag, Berlin.
- Utasi Ágnes (szerk.) 1987: *Peremhelyzetek. (Rétegződés-modell vizsgálat VIII.)* MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete, Budapest.
- Valuch Tibor 2010: „Szegény ember vízzel főz.” Adalékok a magyarországi szegénység történetéhez a XX. század második felében. In: Valuch Tibor – Bódy Zsombor – Horváth Sándor (szerk.): *Megtalálható-e a múlt? Tanulmányok Gyáni Gábor 60. születésnapjára.* Argumentum, Budapest, 269–281.